

ESARET VE HÜRRİYET DİYALEKTİĞİ BAĞLAMINDA “HER ŞEY GEÇİP GİDER” ROMANI

SLAVERY AND FREEDOM IN THE CONTEXT OF DIALECTICS "EVERYTHING PASSES AWAY" NOVEL

ДИАЛЕКТИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ПЛЕНА И ОСВОБОЖДЕНИЯ В РОМАНЕ "ВСЁ ПРОХОДИТ И УХОДИТ"

Fatih Keskin*

ÖZ:

Bu çalışmada Rus yazar Vasili Grossman'ın “Her Şey Geçip Gider” isimli belgesel nitelikli romanı esaret ve hürriyet kavramlarının diyalektik ilişkileri çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Belgesel yönü daha fazla öne çıkmış olan roman; felsefi açımları, evrensel sorgulamaları, karakterlerin psikolojik durumlarını yansıtmadaki başarısı ve özellikle de esaret-hürriyet diyalektiğinin simgesel düzeyde tartışılmasına imkân tanıyan mekan tasvirleriyle bir edebi incelemeye konu olabilecek anlatım özelliklerine de sahiptir. Romanın bu özellikleri felsefe, psikoloji ve göstergebilim gibi disiplinlerin yardımıyla açıklanmış; romandaki kişi, kavram ve simgeler temsil ettikleri değerler etrafında derinlemesine irdelenmiştir. Ayrıca, esaret ve hürriyet arasındaki diyalektik ilişkilerin simgesel düzeyde anlatılmasını sağlayan mekan unsuru üzerinde hususi bir dikkatle durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Vasili Grossman, roman, esaret, hürriyet, diyalektik.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to analyse the documentary novel of the Russian writer Vasily Grossman's “Everything Flows” within the frame of dialectical relationships of slavery and freedom concepts. The novel, which has prominent aspects of a documentary; has expression features that can be the topic of a literary work, since it has a success of reflecting the psychological state of the characters, philosophical underpinnings and universal queries as well as place depictions that allow to discuss slavery-freedom dialect at a symbolic level. These features of the novel have been explained with the help of philosophy, psychology and semiotics disciplines: the people, concepts and symbols in the novel have been examined in terms of the values they represent thoroughly. In addition, special attention has been paid to the factor of place, which allows the dialectical relationship between slavery and freedom to be told at a symbolic level.

Keywords: Soviet Union, Vasily Grossman, novel, slavery, freedom, dialectics

* Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı, mtarzan@hotmail.com

АННОТАЦИЯ

Эта работа заключает особенности документального направления романа "Все приходит и уходит", написанный русским писателем В.С. Гроссманым. Охвачены диалектические, познавательные взаимоотношения плена и свободы, в рамках давно вышедшего романа Охвачены; философские открытия, поэтапная характеристика, которая отражает достижения положения и особенно диалектический спор, в порядках плена и освобождения. Возможности описания в пространстве в одном из литературных изучений. Тема отражает особенности обладания. Особенность романа: Философия, психология и демонстрация вступительного слова.

Ключевое слово: Советский Союз, Василий Соломонович Гроссман, роман, плен, освобождение, диалектика.

*“Ne mümkün zulm ile bidâd ile imhâ-yı hürriyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsен âdemiyetten...”*

Namık Kemal

Giriş: Genel Çerçeve

Vasili Grossman'ın “Her Şey Geçip Gider” romanı; İvan Grigoryeviç isimli başkarakterin, Stalinist uygulamalar neticesinde on dokuz yılı çalışma kamplarında olmak üzere otuz yıllık bir mahkûmiyet hayatından sonra tekrar *özgür* dünyaya dönüşünü konu edinen bir çerçeve öykü ve bu çerçeve öykü etrafında aktarılan muhtelif hayat hikâyelerinden müteşekkil bir eserdir. Çerçeve öykü, Stalin'in 1953 yılındaki ölümünü takip eden bir süreci ele alır. Romanda yaklaşık olarak ifade edilen bu zaman dilimine ait açık göstergeler yoktur. Bununla beraber; Sovyetler Birliğinde Stalin sonrası ortaya çıkan yeni siyasî ve sosyal şartlar, hâkim anlatıcının bakış açısına göre şekillenen bir gerçekliğe işaret etmektedir.

Çerçeve öykü etrafında anlatılan olaylar, belgesel nitelikli başka eserlerin referanslarıyla da anlaşılacağı üzere bir gerçeklik zeminine sahiptir. Hâkim (Tanrısal) bakış açısıyla başlayan roman, zaman zaman da olayları tanık anlatıcıların bakış açısıyla aktarmakta ve böylece romandaki gerçeklik hissini en üst seviyede okuyucuya duyurabilmektedir. Büyük oranda gerçek olayların ve yaşanmış hikâyelerin konu edildiği romandaki kurgusal unsurlar da gerçekliğe zarar vermeyecek biçimde dizayn edilmiştir. Romanın olay örgüsü, kurgusal ve sanatsal bir zeminden ziyade, acı ama mutlaka yüzleşilmesi gereken siyasal, sosyal ve insanî hakikatler üzerine oturtulmuştur. Bu yönüyle belgesel bir eser özelliği gösteren romanda; Sovyet rejiminin insanı ezen, hiçleştiren ve yok eden uygulamaları ile bu uygulamalara maruz kalan milyonların trajik yok oluşları anlatılmaktadır.

İnsanların büyük kitleler halinde ortadan kaldırılması ya da çalışma kamplarında çalışmaya mahkûm edilmesi, Sovyet rejiminin ve Stalinist zihniyetin önceden planlanmış bir gerekliliğiydi. Kendi halkı içinden düşmanlar üretmek ve bunlarla mücadele halinde bulunmak Stalin yönetiminin dinamik reflekslerinin devamı için vazgeçilmezdi. Romanda yer alan şu ifadeler bu hastalıklı anlayışa göndermede bulunur: “Aslında 1930 ve 1937 yıllarında dökülen kan Stalin'in belirttiği gibi, devlet için gerekliydi, boşa gitmedi. Bu kan dökülme devlet hayatta kalmazdı. Özgürlüğü ortadan kaldırmak için özgürlüksüzlüktü

kanı döken. Lenin zamanında başlamış eski bir işti bu” (s. 220). Romanın izleksel kurgusu, esas olarak bu devlet terörüyle hesaplaşmaya yönelmiştir.

İvan Grigoryeviç’in sürgün, hapis ve çalışma kamplarında heba edilen hayatındaki kırılma noktası; sınıfta Felsefe öğretmeniyle girdiği tartışmalardır. İvan Grigoryeviç, bu tartışmaların sonucunda rejimin hiç hoşuna gitmeyecek ifadeler kullanır:

“İvan sınıfta diktatoryaya karşı bir konuşma yapmış, özgürlüğün yaşamakla eşit bir nimet olduğunu ve özgürlüğün kısıtlanmasının parmakları, kulakları kesen balta darbeleri gibi insanları sakat bıraktığını, özgürlüğün ortadan kaldırılmasının ise cinayetle bir olduğunu açıklamıştı. Bu konuşmadan sonra onu üniversiteden atmışlar ve üç yıllığına Semipalatinskiy bölgesine sürgüne göndermişlerdi” (s. 48).

Özgürlükçü düşüncelere sahip bir kişi olan Grigoryeviç, rejim için potansiyel tehditler sınıfında değerlendirilmiş; onu sosyal hayattan ve gerçek özgürlük hissinden ebediyen koparan, sonsuz bir yalnızlık ve kimsesizlik duygusuna mahkûm eden süreç bu şekilde başlamıştır.

Özgürlük hakkında sahip olduğu görüşler onun özgürlüğünün elinden alınmasına sebep olmuş ve İvan Grigoryeviç, kendi özgürlük tanımı çerçevesinde, parmakları ve kulakları kesilmiş bir *sakat* olarak hayatına devam etmek zorunda kalmıştır.

Esaret ile Hürriyet Arasında Bocalayan Bilinç

Romanın başkarakteri İvan Grigoryeviç, on dokuz yılı çalışma kamplarında olmak üzere, yaklaşık otuz yıllık bir mahkûmiyet hayatından sonra özgürlüğüne kavuşmuştur. Roman, özgürlüğüne kavuşan Grigoryeviç’in Habarovski treniyle Moskova’ya doğru yol almaya başlar. Trende hür insanlarla birlikte yolculuk yapan İvan’ın özgürlük hissini tam olarak yaşayamadığına dair göndermeler vardır. Trende aynı kompartımanı paylaştığı yol arkadaşlarından biri olan şantiye şefi bile, İvan’ın bilinçaltına işleyen *gardiyan* ya da *kamp muhafızı* imgelerini canlı tutmaktadır: “Şantiye şefi emir vermeye alışkın bir sesle “Babalık, masanın yanından çekil, çay içeceğim dediğinde yaşlı adam asker gibi ayağa fırlamış ve koridora çıkmıştı” (s. 18). İvan Grigoryeviç’in gayr-ı ihtiyarı bu davranışı, kamp hayatı boyunca emir almaya alışmış bir insanın özgürlüğü tam olarak içselleştirememesine gönderme yapar.

Özgür bireylerle uzun soluklu ilk birliktelik mekânı olan tren kompartımanı, geçen uzun zaman içinde İvan’ın hayata ve insanlara karşı ne kadar yabancılaştığını açığa çıkarır. İvan, yabancılığı sadece kendi ruhunda hissetmez. Hür insanların ona karşı olan davranışlarında da bu yabancılık kendini hissettirir. “Ondan iki kat genç olanlar bile ihtiyara ‘sen’ diye sesleniyorlardı” (s.18) şeklinde okuyucuya aktarılan yaklaşım biçimi, esaretten özgürlüğe yeni adım atmış bir kişinin, yaşına rağmen, diğer insanlar nazarında *saygıdeğer* bir konuma yerleşememe yetersizliğine işaret etmektedir. İvan, yabancı olduğu bir hayat ve bu hayat içinde gelişen iletişim biçimleri karşısında son derece şaşkındır.

Özgürlüğün ilk basamağı olan tren kompartımanı ve ilk önemli durak olan Moskova, İvan için içtenlik mekânları olmaktan ve onu özgür hayata taşımaktan uzaktırlar. Nitekim, İvan’ın yokluğunda dünya değişmiş, değerler değişmiş, hayat biçimleri değişmiştir. Dışarıdaki insanlar bu değişimlere, günlük politikalara çok çabuk adapte olmuşlar, ama kampların ağır çalışma şartları içinde izole bir hayat yaşayan mahkûmlar bu değişimlerin çok dışında kalmışlardır. Ancak değişimler karşısındaki bu dışarıda kalmışlık durumu, trajik bir tezat yaratarak mahkûmların *kendi* olarak kalmalarını sağlamıştır. İzole bir hayat yaşayan mahkûmlar kendi kimliklerini ve şahsiyetlerini koruma noktasında dışarıdaki

insanlara oranla daha şanslıdırlar. Dışarıdaki her şeyi ezici bir güçle değiştiren dinamizm karşısında, kamplarda ironik bir biçimde donup kalmış ve bir anlamda da kirlenmemiş bir bilinç yer almaktadır.

“Kişinin kendilik bilincine kavuşması, öncelikle ‘dışanlık’ın kör bataklıklarına saplanmadan kendi içine dönmesine ve orada oturmayı öğrenmesine bağlı” (Korkmaz 2004: 31) ise; çok etkili bir dış kuvvet olan devlet otoritesi tarafından bellek mekânları tahrip edilen yığınların kendilik bilincine ulaşması mümkün değildir. Bunun aksine; tecrit bir kamp hayatı, birey için “rahim imgesi olan balina karnı” (Campbell 2010: 107) veya “yeniden doğuşun gerçekleştiği bir mağara” (Jung 2009: 66) gibidir. Kamplarda ebedi karanlığa karışmış milyonların iade-i itibar haklarını saklı tutarak, en azından İvan Grigoryeviç için kamp hayatının içsel anlamda bir yeniden doğuş olduğunu söylemek mümkündür. İvan Grigoryeviç’in nazarında dış baskıların zorlamasıyla değişmek; geçmişten yalıtılmak, geçmişi inkâr etmek, yeninin dayatmalarına boyun eğmektir. Geçmiş yaşanmamış sayan bir toplumun arasında, geçmişe takılıp kalmış bir insanın yaşaması hiç de kolay olmayacaktır. Trenle Moskova’ya ulaşmak üzere olan İvan, bu zorluğun farkındadır ve bu durum onu endişelendirmektedir: “Ve bu upuzun otuz yıl boyunca dünyada leylak ağaçları, hercaimenekşeler, kumlu bahçe yolları, madensuyu arabaları olduğunu bir kez bile anımsamamış bir adam, yaşamın onsuz da yürüdüğünü, devam ettiğini bir kez daha yeniden anlayıp derin bir iç geçirdi” (s.21). Bu ifadeler, değişen hayatın dışında kalmış bir bireyin değişen hayat karşısındaki şaşkınlık ve ürküntüsünü yansıtmaktadır.

Değişen hayatla ilk yüzleşme mekânı olan tren kompartımanı, İvan’ı boğan ve yabancılığını hissettiren olumsuz özellikleriyle bir kapalı (dar) mekân niteliğindedir. Geçmiş kamp hayatıyla şimdiki özgür hayat arasında bir geçiş mekânı olarak da değerlendirebileceğimiz kompartıman; olumsuz tasvirler ve kötü çağrışımlar vasıtasıyla, aslında bu geçişin sağlıklı bir biçimde sağlanamadığını daha ilk sayfalardan itibaren ortaya koyan bir simgesel değer içermektedir. “Buruş buruş olmuş çarşafı toplayan asık suratlı kadın kondüktörler” (s.19) ya da “paltolarının üstüne muşamba yağmurluk giymiş asık suratlı Moskova banliyö sakinleri” (s.20) gibi kompartıman içine ve dışına ait olumsuz tasvirler de tren yolculuğunun iç karartıcı atmosferine vurgu yapar. Bu atmosferle çok uyumlu bir ruh hali içerisinde bulunan İvan Grigoryeviç, özgürlüğüne kavuşmuş bir insan profili sergilemekten çok uzaktır. Ayrıca kompartıman hayatı; kalıcı ilişkilere imkân tanımayan, geçici, sunî ve sahte bir birlikteliğe işaret eder. Bu yönüyle de kompartıman, geçici ilişkilerin ve içtenlikten yoksun sohbetlerin bir simgesidir. Romandaki şu ifadeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: “Vagon dünyası birazdan dağılacak. Yapılan espriler, yüzler unutulacak, kahkahalar da, öylesine anlatılan alinyazısı da, öylesine dile getirilen acı da” (s.19). Esprilerin, kahkahaların, paylaşılan yazgı ve acıların unutulup gidecek olması; bir taraftan kompartıman ilişkilerinin ciddiyetsizliğine vurgu yaparken, diğer taraftan ise “söz”ün kalıcı bir değer oluşturamamasına işaret eder. Simgesel boyutta sözün karşısında bir ülkü değer olarak yer alan *yazı* ise, romanın ilerleyen bölümlerinde geçmiş ile gelecek arasında bağ kuran bir bellek mekânı olarak karşımıza çıkacaktır.

Daralan Mekânlar ve Toplum İçinde Yalnızlaşan Benlik

Geçici ilişkiler mekânı olan kompartımanda yaşanan ruhsal yalnızlığın, dünyanın yarısına hükmeden bir devletin başkenti olan Moskova’da son bulması beklenir. Nitekim, Moskova’da İvan’ın kuzeni Nikolay Andreyeviç yaşamaktadır ve İvan Moskova’ya ulaşınca kuzeniyle görüşecektir. Kompartıman ilişkilerinin yüzeysellik ve geçiciliğine karşılık akrabalık bağının derin ve kalıcı yakınlaşmalar sağlaması beklenir. Ancak

Moskova'da süregelmekte olan hayat tarzı da kompartımandaki geçici birlikteliklerden farklı değildir. Bu bağlamda *Moskova*'nın da romanda kapalı (dar) mekâna denk geldiği görülür. Burada, kavram kargaşasının önüne geçmek için kapalı (dar) mekânla neyin kastedildiğini açıklamak faydalı olacaktır.

Şüphesiz ki, mekân tasnifinde karakter bağlantılı ve olgusal bir yaklaşım içinde bulunmak gerekir. Nitekim Ramazan Korkmaz “mekânın darlığı, fiziksel anlamda küçüklüğünden değil, karakterin imkânsızlığından ve kendini orada sıkıştırılmış duyumsamasından kaynaklanır” (2007: 403) diyerek olgusal mekân anlayışı çerçevesinde kapalı (dar) mekânın işlevsel yönüne dikkat çeker. Romandaki mekân ile ilgili göstergeleri bu anlayış çerçevesinde yorumladığımızda Moskova'nın kapalı (dar) bir mekân olduğu görülmektedir.

Tren daha Moskova'ya ulaşmadan, Moskova ile ilgili olumsuz tasvirler romanda yer almaya başlar: “Büyük kentün gücü de büyüktür. Büyük kent, buraya misafirliğe, mağazaları dolaşmaya, hayvanat bahçesini, gözlemevini, gezmeye gelen insanların tasası yüreklerini bile sıkıştırır. Bir dünya kentindeki canlı enerjinin görünmez çizgilerinin gerildiği kuvvet alanının içine düşen herkes birden bir heyecan, bir sıkıntı hisseder” (s.20). Moskova'nın insana sıkıntı veren atmosferi, orantısız bir güçle vatandaşlarını hiçleştiren bir devlet algısına karşılık gelir. Moskova; bütün kumpasların ve linç kampanyalarının organize edildiği, bütün ihbarların ulaştığı en üst mercidir. Bu özellikleriyle Moskova, bürokratik köleliğin zirve noktasını simgelemektedir.

Tren Moskova'ya ulaştığında İvan ile Nikolay yıllar sonra ilk kez görüşme imkânı bulurlar. Ancak bu görüşme içtenlikli ilişkileri yansıtmamaktadır. Nikolay, uzun yıllar kamp mahkûmu olarak ceza çekmiş bir akrabasının varlığından rahatsızdır. İvan ile görüşmekten ve bu görüşmenin çevre tarafından duyulmasından çekinmektedir. Nikolay, bu çekincesini karısı Mariya Pavlovna'ya ve hatta kendisine bile itiraf edemediği halde; İvan, onun çekincelerini açıkça görür. İvan, Nikolay'dan hiçbir isteği olmadığını söyleyerek zaten derinliği olmayan bu zoraki görüşmeyi sonlandırır.

Aslında İvan, Nikolay için bir kâbus kadar ürkütücüdür. Mevcut yaşantısının ve sosyal statüsünün İvan gibi bir akrabaya sahip olmaktan dolayı zarar görebilme ihtimalinin şüphesiz bu ürküntüde payı vardır. Ancak Nikolay'ı asıl ürküten, İvan'ın güçlü iradesi karşısında sahte ilişkilerden, yalanlardan, iftiralardan, ihbarlardan ve en azından suskunluklardan mürekkep olan hayatıyla yüzleşmek zorunda kalmasıdır. İvan gibi utanç duyulacak bir geçmişten münezzeh bulunan kişiler, günah ve utanç batağına batmış kişilerin asla tahammül edemeyeceği şahsiyetlerdir. Sovyet rejimi içinde kabul görmek ve yüksek mevkiler elde etmek bazı şahsiyet tavizlerini zaruri kılmaktadır. Nikolay da milyonlarca insanın en büyük işkence ve zulümlere maruz kaldığı bu sistem içinde, rahat ve lüks bir hayata ulaşabilen mutlu azınlık grubuna mensup birisi olarak masum olmadığıнын farkındadır. Hâkim anlatıcı tarafından dile getirilen şu ifadeler Nikolay'ın bu durumunu ortaya koymaktadır: “Nikolay Andreyeviç, tanınmış bir bilimsel araştırma enstitüsünde kıdemli bilim görevlisi olmuş, onlarca yapıtını yayımlatmış, doktora tezini savunmuştu. Ancak Nikolay Andreyeviç'in ne büyük üzüntüler, ne onur kırıcı durumlar yaşadığını bir tek karısı biliyordu” (s.27). Nikolay, yaşadığı üzücü ve onur kırıcı olayları, bilinçdışına doğru itmeye çalışmaktadır. Ancak bu başarısız bir denemedir. Zira “bilinçdışında hiçbir şey düzeltilmediği için, özellikle de bastırılmış olanın ayakta kalma şansı çok yüksektir” (Jung 2009: 131). Nikolay'ın bastırıldığı ama yok edemediği utanç ve suçluluk duygusu, İvan'ın dönüşüyle birlikte Nikolay için bir kâbusa dönüşür.

Nikolay'ın hatırlamak istemediği bastırılmış suçluluk duygusu, İvan'ın gelmesiyle birlikte bilinç seviyesine çıkar. Nikolay'da suçluluk duygusu yaratan bazı olaylar romanda "İvan'dan yüz çevirmemekle övünen Nikolay Andreyeviç, bu yıllar içinde ona bir kez bile mektup yazmamıştı" (s. 43) ve "1937'deki duruşmalarla ilgili olarak yapılan bir mitingde Rıkov ve Buharin için ölüm cezasından yana konuştuğunu anımsadı" (s. 43) şeklinde aktarılır.

Nikolay'da bir suçluluk psikozu ortaya çıkaran bu olaylar, aynı zamanda Sovyet toplumunun bütününe sirayet etmiş patolojik bir gerçekliği yansıtmaktadır. Roman kurgusu içinde ortaya konulmuş olan bu gerçeklik; Sovyet dönemi politikalarını ve toplumsal yapısını belgesel bir bütünlük içinde ele alan Orlando Figes'in "Karanlıkta Fısıldaşanlar" isimli eserinde; "büyük terör döneminde kariyer yapmak doğrudan ihbar biçiminde olmasa bile, Stalinist rejimle sessizce uyuşarak ahlaki ödünler vermeyi getirdi ister istemez" (2011: 306) şeklinde ifade edilmektedir. Ramazan Korkmaz ise Sovyet politikalarını aşan daha geniş ve evrensel bir yaklaşımla; "...sürekli bir öteki yaratma ve yok etme mantığı üzerine kurulan ideolojiler, bu sürekli savaşta tezlerini savunmak için, özgür iradesini yönetime devretmiş; düşünmeyen, kendine özgü inisiyatif hakları olmayan, kişilere büyük ihtiyaç duyar" (2004: 92) demektedir.

Nikolay ile İvan arasında geçen konuşmada; Nikolay'ın kendi vicdanıyla çekişmesini gözler önüne seren en çarpıcı noktalardan birisi, Nikolay'ın "eşitlik" hakkındaki ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. Burada bahsi geçen *eşitlik* sosyal ve siyasal bir eşitliğe değil, hayat karşısındaki varoluş mücadelesine gönderme yapmaktadır. Nikolay, İvan'a teselli vermek isteyen bir eda ile şöyle demektedir: "Eğer yıllarını yitirdiğin, yaşamının mahvolduğu duygusu, şimdi, bu yıllarını ağaç keserek ve toprak kazarak geçirmeyip, kitap yazan ve ona benzer işler yapan insanlarla karşılaştığında ortaya çıkarsa, bu duyguyu kov kafandan. Vanyacığım, aslında sen bilimi ileriye götürülenlerle, yaşamında ve çalışmalarında başarı kazananlarla eşitsin" (s. 54). Ancak burada Nikolay; İvan'a teselli vermekten çok, kendi vicdanını rahatlatmaya ve İvan karşısında hissettiği utancı saklamaya çalışmaktadır. Varoluşçu felsefe düzeyinde bir hayat tercihi yapma dirayetinden yoksun bulunan Nikolay, İvan karşısında kendi acizetine dair sezgisel bir farkındalık yaşamakta ve dış gerçekliği aşamayan bir varoluşsal yanılısamayla İvan'a teselli vermeye çalışmaktadır. Hakikatte ise teselliye ihtiyacı olan kendisidir. Nitekim bu durum romanda "kimin galip, kimin mağlup olduğunu o da biliyordu aslında" (s. 54) cümlesiyle açıkça ortaya konulmuştur.

İvan ile Nikolay'ın karşılaşması, Nikolay açısından kişisel ve toplumsal geçmişiyile bir yüzleşme olmakla birlikte; İvan açısından yitirilmiş değerlerin ve değişen gerçekliklerin fark edilışıdır. İvan, yitirilmiş ya da değiştirilmiş değerler etrafında inşa edilen yeni Sovyet toplumu içinde yalnızlaşmıştır.

Nikolay ile ruhsal bir beraberliğe doğru genişle(ye)meyen ve açık bir iletişim kopukluğu biçiminde gerçekleşen görüşmeden sonra, İvan tekrar trene binerek Leningrad'a gider. Üniversite yıllarını geçirdiği ve gençlik aşkının yaşadığı bu şehirde üç gün kalan İvan, burada da aradığı ruhsal ferahlığı bulamaz. Burada da *hürriyet*'i hissedemez. Kapalı (dar) mekânlar içinde sıkışmaya ve bunalmaya devam etmektedir. Tel örgülerin dışındaki *içsel esaret* ve *yabancılık* burada da yakasını bırakmamaktadır.

Leningrad sokaklarında yalnız başına, bir yabancı olarak yürüyen İvan Grigoryeviç, zihnindeki hatıralar ile şehrin şimdiki görünümü arasındaki farklılaşmadan kaynaklanan bir sıkıntı yaşar. Romandaki şu ifadeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: "Bugün binlerce kişilik Leningrad kalabalığı içinde tanıdıklarını görmüyordu ve tanımadıklarıyla da yeni tanışıklık kurmuyordu. İnsanların geniş ortak çehresinde büyük bir değişiklik olmuştu"

(s. 69). İvan'ın yaşadığı sıkıntının en önemli sebeplerinden biri de sevdiği kadın olan Anya Zamkovskaya'nın başka biriyle evlenmiş olmasıdır. İvan, on sekiz yıldır mektup alamadığı ve ölmüş olduğunu düşündüğü Anya'nın hayatta olduğunu ve başka bir kişiyle evlendiğini Moskova'da Nikolay ile konuşması sırasında öğrenir. Leningrad'da, İvan'ın da çok iyi bildiği baba evinde kocasıyla birlikte yaşamaya devam eden Anya da zamanın değişim rüzgârına kapılmıştır. İvan ve Anya arasında bir görüşme gerçekleşmez. Ancak İvan, Anya'nın yıllardır yaşadığı evin önüne kadar gider. Burada hissettiği duygular, kamp ve özgürlük çatışmasını da tekrar eder mahiyettedir: "...öldüğünü zannettiği kadın, orada, kampın tel örgüsünün ardındayken penceresinin altında bugünden daha yakındı yüreğine" (s. 68).

Mahkûmiyetten kurtulan bir insan daha büyük bir esaretin pençesine düşebilir. Bu esaret artık fiziksel bir tutukluluk değil, ruhsal bir kapanmadır. Tanımadığı insanlarla yeni bir tanışıklık kurmama şeklindeki davranış biçimi, bu ruhsal kapanmanın dışı vurumudur.

Romandaki "dikenli tele artık gerek olmadığını ve dikenli telin dışındaki yaşamın da öz bakımından kamp barakasıyla eşitlendiğini görür gibi oluyordu" (s. 70) ifadesi, İvan'ın Leningrad sokaklarında hissettiği daralma ve tutukluluğu vurgulamaktadır. Bu andan itibaren İvan, kamp hayatının bu yabancılaşmış dünyadan daha iyi olduğunu düşünmeye başlar. Aynı duygular, romanın başka bir bölümünde daha da artan bir iştihak biçiminde kendini gösterir: "İvan Grigoryeviç tekrar dikenli telin arkasına gitmek, sıcak çullara, çorba tasına, baraka sobasına alışmış herkesi arayıp bulmak istiyordu. Onlara "serbest kalmak gerçekten korkunç bir şeymiş!" demek istiyordu" (s. 93). Bu ifadeler, İvan Grigoryeviç'in ruh dünyasında diyalektik düzeyde bir esaret-hürriyet çatışmasının giderek şiddetlendiğini göstermektedir.

Romanda, İvan'ın yaşadığı içsel çatışmalardan hareketle; mekân ile insanlar arasındaki ruhsal ilişkiye yönelik başarılı tespitler yer almaktadır. Bu tespitler, Leningrad'da hatıraların baskısı ve yalnızlık hissi içinde bunalan İvan'ın durumundan yola çıkılarak şu şekilde verilmektedir: "Kronik bir hasta için kentte sadece ve sadece eczanelerin ve hastanelerin, dispanserlerin ve tıbbi komisyonların varlığı söz konusudur. Oysa içkici bir insan için kent, üç kişinin paylaştığı yarım litrelik votka şişelerinden kuruludur. Bir âşık içinse kent, buluşma zamanını belirleyen kent saatlerinin akrep ve yelkovanlarından, bulvarlardaki banklardan, iki kopeklik ankesörlü telefon jetonlarından oluşur" (s.68-69). Leningrad'da tanıdığı hiç kimse kalmayan ve sevdiği kadın başkasıyla evlenen İvan için ise kent; hüsrân, yalnızlık ve yabancılaşmadan başka bir anlam ifade etmemektedir.

Benliğin Diğer Yarısıyla Bütünleşme: Aşk

Moskova ve Leningrad gibi büyük şehirlerin daraltıcı atmosferinden kaçan İvan; ismi zikredilmeyen küçük bir kasabada, malûllerin çalıştığı bir madenî eşya artelinde iş bularak çalışmaya başlar. Anna Sergejevna isimli bir aşçı kadının evinin bir kısmını kiralayarak kalacak yer problemini de çözer.

Küçük bir kasabada oluşturulan yeni hayat biçimi, çocukluk yıllarından sonra İvan'ın tekrar huzuru tanımaya ve sonsuzluk duygusunu hatırlamaya başladığı bir zaman dilimidir. Fiziksel açıdan artel ve kiralık oda arasına sıkışan bir hayatın aslında sonsuzluğa açılma temayülü göstermesi, mekân ve insan arasındaki diyalektik ilişkinin çarpıcı bir örneğidir. İvan'ın büyük şehirlerde daralan iç dünyası, küçük bir kasabanın iş ve ev arasındaki rutin yaşantısında giderek genişlemeye başlamıştır.

Arteldeki işi ile oyalanma imkânı bulan İvan; yavaş yavaş sosyal hayata adapte olmakta, çok kısıtlı da olsa, insanlarla iletişim kurmaktadır. Artelde çalışmak, İvan

Grigoryeviç'in ruhsal dünyasında bir genişleme ve açılmaya sebep olur. Etkin bir biçimde çalışmak, insan ruhunun sevgi ve dolayısıyla da huzura ulaşmasında önemli rol oynar. Bu doğrultuda; "sevgi bir etkinliktir" (1993: 122) diyerek sevmeye ile çalışma arasındaki doğru orantılı ilişkiye dikkat çeken Erich Fromm, yine aynı görüş çerçevesinde "diğer konularda üretken olmayan sevgide de üretken olamaz" (1993: 122) demektedir. İvan'ı sevgiye açan faktörlerden birisi olan üretkenlik, Anna'nın yeğeni Alyoşa için yaptığı kilden figürlerde de ortaya çıkmaktadır. Alyoşa'nın resim öğretmeni tarafından da takdir edilen bu figürler, İvan'daki yaratıcı öze ve derinleşmeye müsait ruhsal yapıya işaret eder.

Çalışma esnasında kendi iç sesini dinlemeyi yeniden öğrenen İvan için bir değişim ve dönüşüm dönemi başlamıştır. Bu değişimde etkili olan diğer önemli bir faktör de *ev*'dir. Otuz yıllık bir zamanı hapisane ve çalışma kamplarında geçiren İvan için, kiralık bir oda bile *ev* imgesinin bütün çağrışımlarını içinde barındırır. "Ev olmasa insan dağılmış bir varlık olurdu" (2008: 41) diyen Gaston Bachelard, evin hem bedenimiz hem de ruhumuz için bir sığınak olduğunu vurgular. İvan için de AnnaSergeyevna'nın kiralık odası son bir sığınak halindedir. Ev ve iş, normal hayata intibak konusunda İvan'ın tutunabileceği iki önemli daldır. Üçüncü ve belki de en önemli tutucu güç ise *aşk*'tir. Karşılıklı olarak ruhlarını birbirlerine açan İvan Grigoryeviç ile ev sahibesi Anna Sergeyevna, zorbalıklar altında sahteleşen insan ilişkilerinden arınıp içtenlikli diyaloglar kurmayı başarırlar.

Anna Sergeyevna, daha ilk günlerden itibaren İvan ile ruhsal bir iletişim kurmakta zorlanmamıştır. Romandaki şu ifadeler bu durumun ilk ipuçları niteliğindedir: "...hiçbir konuda soru sormayan Anna Sergeyevna, İvan Grigoryeviç'e bakarken yaşamı anlamaya alışkın gözleriyle pek çok şey görmüştü" (s. 95). Bu ifadeler, konuşmaksızın iletişim kurabilecek seviyedeki bir ruhsal bütünleşmeyi vurgulamakla birlikte, diğer taraftan da Orlando Figes'in (2008) çarpıcı örneklerle aktardığı şekilde, ihbar edilme korkusuyla konuşmaktan çekinen Sovyet insanlarına gönderme yapmaktadır. Bu ihbar korkusuna yönelik bir gönderme de Anna Sergeyevna'nın "biliyorum, bu konuda konuşmamak gerekir" (s. 101) sözlerinde yer almaktadır. Bununla birlikte İvan Grigoryeviç ile Anna Sergeyevna arasındaki ilişki, ilk sohbetlerden itibaren bu ihbar korkusunun çok dışında gelişir. İkisinin birbirlerine olan güveni; bütün Sovyet tarihini, yapılan bütün insanlık dışı uygulamaları ve hatta kendi günahlarını bile içeren derin sorgulama ve konuşmaları beraberinde getirir. Bu konuşmalar ise iki ruhun birbirine yaklaşmasında en önemli vasıtaadır.

Anna Sergeyevna'nın etrafında kurulan yeni hayat, İvan Grigoryeviç'in yitklik duygusuna da son verir: "Şimdi ona tuhaf geliyordu, sanki tüm yaşamı boyunca yoldaydı, gece gündüz gıcırdayan bir vagona yolculuk yapıyordu, on yıllar boyunca vagon tekerleklerinin tıkırtısını dinlemişti ve işte sonunda gideceği yere gelmiş, tren durmuştu" (s. 102). Bu duruş, dünyalık zaman ve dünyalık mekân içinde kaderin oradan oraya savurup attığı bir benliğin yer ve yurt arayışının son bulmasıdır. Trenin geçici ve içtenlikten yoksun bir mekân olma özelliğine daha önce temas etmiştik. Tren ve yol sözlerinin metaforik kullanımı çerçevesinde, bu geçici mekân algısı daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Trenin artık durması, kalıcı ilişkilerin kurulabildiği bir mekâna geçişi ifade etmektedir.

Romanda trenin metaforik anlamdaki başka bir kullanımı ise "evet, her şey geçip gider, her şey değişir, aynı katarı iki kez binmek olanaksızdır" (s. 114) ifadelerinde karşımıza çıkmaktadır. Burada metinlerarası bir gönderge yoluyla Herakleitos'un meşhur "aynı nehirde iki kez yıkanmak olanaksızdır" sözü hatırlatılmaktadır. Herakleitos'un sözüne bir "öykünme (pastij)" (Aktulum 2007: 133-142) şeklinde ortaya çıkan bu metinlerarası ilişki, hürriyet ve esaret diyalektiği çerçevesinde romanın tamamına yayılmaktadır. Zira

Herakleitos, diyalektiği en iyi anlayan ve anlatan düşünürlerden birisidir. Bu konuda Orhan Hançerlioğlu'nun yorumları şu şekildedir: “Herakleitos, her şey ancak karşıtların kavgasından doğar, demekle diyalektiği pek güçlü olarak kavramıştır: Varlık yokluğu, yokluk varlığı doğurur. Varlık ve yokluk, olmak ve olmamak, yaşamak ve ölmek bir ve aynı şeylerdir” (1993: 80). İsmi yukarıdaki metinlerarası göndergede yer alan “her şey geçip gider” ifadesinden alan romanın esaret ve hürriyet gibi iki zıt kavramın diyalektiği üzerine kurulması da romanı Herakleitos felsefesine açan gizli bir metinlerarası ilişki oluşturmaktadır.

Sürekli değişen dünya ve akıp giden zaman içinde kalıcı bir mekân olan küçük kasaba, İvan Grigoryeviç için kamplarda tamamlanamamış yeniden doğuşun ikinci adresidir. Bu mekân içinde; AnnaSergeyevna, İvan Grigoryeviç'in tamamlayıcı diğer yarısı olarak karşımıza çıkar. Jung psikolojisinde *anima* adıyla anılan erkeğin arketipsel tamamlayıcı yarısı, İvan için aynı zamanda bir anne imgesiyle birleşir. Jung'un “anima arketipi, erkek psikolojisinde annenin imgesiyle başta iç içedir” (Jung 2009: 23) şeklindeki tespiti, İvan Gregoryeviç'in Anna Sergeyevna ile ruhsal bütünleşme sürecindeki anne görünümünü açıklamaktadır.

Bir gece İvan Grigoryeviç, rüyasında annesini görür. Rüyasında annesine seslenen ama bir türlü sesini duyuramayan İvan, Anna Sergeyevna'nın sıcaklığında teselli bulur: “Umutsuzluk içinde gözlerini açtı, yarı giyinik bir kadın üzerine doğru eğilmişti. Düşünde annesine seslenmişti ve bir kadın yanına gelmişti” (s. 136). Rüya da tazelenen anne imgesiyle Anna Sergeyevna'nın bütünleştiği bu an, İvan ile Anna arasındaki ruhsal bütünleşmenin tamamen sağlanması anlamını taşır. Bütünleşmenin aracı ise daha çok Anna Sergeyevna'nın anlattığı gerçek Sovyet uygulamalarına dayanan yaşanmış hikâyelerdir. Zira romanda *ilk aşk gecesi* vurgusuyla anlatılan bu gece boyunca Anna Sergeyevna, kendisinin de aktif rol aldığı, kitleleri yok eden Sovyet uygulamalarını anlatır, kişisel ve toplumsal tarihiyle hesaplaşır ve bu suretle ruhunu arındırarak İvan ile gerçek bir ruhsal bütünleşme gerçekleştirir. Gecenin sonunda İvan ile Anna'nın büyük bir ruhsal dönüşüm yaşamış olmalarına rağmen, dış dünyadaki rutin hayat hiçbir olağanüstü özellik göstermeden devam etmektedir. “Görüyorsun geceyi geçirdik, gün ışıyor artık, senin de benim de işe gitmek için hazırlanma zamanımız” (s. 159) ifadeleri dış dünyanın insanı aşta bile kısıtlamaktan geri kalmayan daraltıcı etkisine vurgu yapar.

Çevre ve hayatın insanı kısıtlayıcı özelliği, Anna'nın kanser hastalığından ölmesiyle bir kez daha kendini gösterir. Bir ömür boyu süren metaforik bir tren yolculuğunun ardından gelen durağan hayat ve bu hayatın barındırdığı düşsel güzellikler, son kez hüsrarla son bulmaktadır. Ancak Anna ile yaşadığı içtenlik dolu ilişki, İvan Gregoryeviç'in *değişim ve dönüşüm* yahut *yeniden doğuş* olarak adlandırabileceğimiz bir süreci tamamlamasını sağlamıştır. Fiziksel anlamda tekrar yalnız kalan İvan Gregoryeviç, ruhsal anlamda bir erginlenme yaşamıştır. Bu erginlenmenin en önemli göstergesi ise Anna'nın hastaneye kaldırılmasının ardından İvan'ın yazmaya başladığı notlardır. Büyük bir içsel aydınlanma ve genişleme yaşayan İvan için *yazı*, daralan mekânlar etrafında geçici ilişkilerin bir göstergesi olarak simgeleşen *söz*'ün karşı değerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bir simge değer anlamı taşıyan yazı ile İvan'ın kendi ruhunu sonsuzluğa açtığını ve bu sonsuzluğa ulaşan hürriyet hissi sayesinde kendisini fiziksel olarak mahkûm eden Sovyet rejimine karşı bir zafer kazandığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda yazıların içeriği de insanlık dışı Sovyet uygulamalarını kişisel ve toplumsal bellekten silinmemek üzere kayıt altına almaktadır. Zira Alyoşa'nın defterine yazdığı bu notlar, Anna'nın İvan'a anlattığı baskıcı

Sovyet uygulamalarının analitik bir tahlili ve daha geniş bir perspektifle bin yıllık Rusya tarihinin muhasebesi mahiyetindedir.

Ayrıca İvan'ın yazdığı notlar, metinlerarası ilişki biçimlerinden biri olan *montaj* tekniğinin romanda uygulanmasıdır. Bu uygulama, kolaj ve montaj tekniklerinin amacına uygun olarak romandaki kurgusal yapıyı zayıflatır. Zira, montaj tekniğinde “dışarıdan taşınan parçaların yeni metnin anlamını değiştirmesi, okuru yadırgatarak metnin anlam akışını kesmesi, böylece okurun kendini kurgusal dünyanın büyümesine kaptırmaması ve metin aracılığıyla yaşadığı dünyanın anlamını, gerçekliğini sorgulaması amaçlanır” (Alpaslan 2007: 20). İvan Grigoryeviç, romanda bir montaj parça halinde yer alan ve son bölümlerde romanın kurgusal yapısını zayıflatan bütün bu notları, Anna iyileşip geri geldiği zaman onunla paylaşma umuduyla kaleme alır. Bu beklenti “Anna Sergejevna da onunla anlamanın ağırlığını ve açıklığını paylaşacaktı” (s. 168) cümlesinde kendini göstermektedir. Bu cümle aynı zamanda aşkın “birlikte anlamak” ve “aynı düşüncede buluşmak” şeklinde bir ruhsal ve algısal bütünleşme olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Anna tekrar geri gelmez, kanser hastalığına yenik düşerek hayata veda eder. İvan'ın yazdığı notlar ise, toplumsal belleğe aktarılan bir miras özelliği kazanır.

Diyalektik Bir Gereklik Olarak Hürriyet

“Her Şey Geçip Gider” romanında insan hürriyetinin bütün baskıcı uygulamalara karşı yok edilemez bir karaktere sahip olduğu vurgulanır. Bireysel özgürlük; Totaliter Sovyet uygulamalarının en üst seviyede ve bireye hiçbir özgürlük alanı bırakmayan bir despotlukla uygulandığı Stalin döneminde bile, içsel boyutta yaşamaya devam etmiş ve asla tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Bizzat Stalin bile, hiçbir zaman özgürlüğü tamamen reddedememiş ve özgürlüğü yok eden uygulamaların dahi, özgürlük ve demokrasi adına yapıldığını iddia etmek zorunda kalmıştır. “Özgürlüksüz devletin her zaman özgürlük ve demokrasi adına hareket etmesi, özgürlüğün adını anmadan adım atmadan korkması özgürlüğün gücünü kanıtlıyordu. Stalin'in korktuğu pek az kişi olmuştur, fakat özgürlükten yaşamının sonuna dek hep korkmuştur, özgürlüğü öldürüp cesedinin önünde yalalaklık yapmıştır” (s. 219). Tarihin en büyük diktatörlerinden birisini bile korkutabilen özgürlük düşüncesi; bastırılabilir, sindirilebilir ancak asla tamamen yok edilemez bir içsel güçtür.

Romanda Sovyet devletinde toplumun olmadığına; çünkü toplumların özgür yakınlık ve özgür ayrılık üzerine kurulduğuna, Sovyet toplumunda ise özgür yakınlık ve özgür ayrılığın mümkün olmadığına vurgu yapılır (s. 217). Bununla birlikte; özgürlüksüz toplum nasıl özgürlük nüvesini derinlerde saklayıp geleceğe taşımaya çalışıyorsa, insanlar arasındaki ilişkilerde de onları gerçek bir toplum hâline getirebilecek gizil bir güç vardır. Sovyet rejimi insanlar arasındaki ilişkileri korku vasıtasıyla kontrol edebilmekte, minimum seviyeye indirgeyebilmekte ve güvensizlikten kaynaklanan bir iletişim kopukluğuna yol açabilmektedir. Ancak insan fitratı var oldukça; tıpkı yok edilemeyen özgürlük nüvesi gibi, bu ilişkileri tamamen öldürmesi de mümkün değildir.

İnsanın olduğu her yerde, en aza indirgenmiş olsa bile, bir *ilişki*'den söz etmek mümkündür: “İlişkinin özünde donukluk ve durağanlık değil, bir canlılık, bir hayat belirtisi, bir ilişki olanağı, dolayısıyla kişiliğe yakınlık var demektir. Bu açıdan bakıldığında, tüm evreni dolduran varlıklar içerisinde kişi olma olasılığını bütünüyle yitirmiş ya da hiç sahip olmamış olanlar yalnızca cansız doğanın varlıklarıdır” (Urhan 1998: 22). Felsefi seviyede bir yaklaşıma karşılık gelen bu ifadeler, aynı zamanda toplumsal pratikler bağlamında da geçerlidir.

Sovyet rejimi, bütün totaliter baskılara ve büyük korkuya rağmen insanların içindeki özgürlük nüvesini ve insani özü yok edememiştir. Romanın başkarakteri İvan Grigoryeviç, özgürlük nüvesini ve insani özü içinde taşıyan bir simge kişiliktir. Özgürlüğünün elinden alınmasına rağmen, özgürlüğe olan inancını hiç kaybetmemiştir. Stalin'in ölümünden sonra daha özgür bir hayatın belirtileri baş göstermeye başladığında, İvan Grigoryeviç'in bu inancının ne kadar haklı olduğu daha iyi anlaşılır.

Romanın son bölümünde İvan Grigoryeviç, bir kıyı kentinde bulunan baba evine döner. Bu kıyı kentinde denizin ruhunda uyandırdığı imgesel çağrışımlar, onu tekrar özgürlük düşüncesine götürür: “Deniz özgürlük değil, özgürlüğün benzeridir. Onun simgesidir... Eğer onu anımsatan bir şey, onun bir benzeri bile insanın içini bu kadar mutlulukla dolduruyorsa kim bilir özgürlük ne kadar güzeldir” (s232). Simgesel bir değer olarak karşımıza çıkan denizin özgürlük çağrışımları, verdiği mutluluk ve huzur duyguları; Sovyetler Birliğinin bütün despotluğuna rağmen hürriyeti ve insani özü yok edemediğini göstermektedir.

Sonuç

“Her Şey Geçip Gider” romanı, özgürlük kavramının diyalektik bir bağlamda ele alındığı bir eserdir. Sovyetler Birliği gerçekliği üzerinden ele alınan bu kavram, insanlığın en kutsal değerlerinden biri olarak ele alınır. Ancak Sovyetler Birliğinin ve özellikle Stalin'in totaliter uygulamaları bu kutsal değeri fiziksel olarak tamamen ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen, İvan Grigoryeviç gibi kendi içinde oturmayı öğrenen ve bireylik vasıflarını asgarî düzeyde de olsa koruyabilen kişilikler, özgürlüğü içselleştirerek yaşatmayı başarabilmişlerdir.

Çin'in Yin ve Yang felsefesinin dayandığı temel düşünce; her aydınlığın içinde karanlık, her karanlığın içinde ise aydınlık bir yön bulunmasıdır. Roman da bu düşünceye paralel olarak, totaliter uygulamaların en şiddetli olduğu ve insanların gerek fiziksel gerekse zihinsel olarak esir alındığı dönemlerde bile özgürlüğün tamamen yok edilemediği/edilemeyeceği mesajını taşımaktadır. İnsan fitratı; bütün eksiklik ve zaafına rağmen, bu kutsal düşünceyi, bir nüve hâlinde de olsa, içinde barındırmakta ve geleceğe doğru taşımaktadır.

KAYNAKLAR

AKTULUM, Kubilay (2007), *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yay., İstanbul.

ALPASLAN, Gonca Gökalp (2007), *Metinlerarası İlişkiler ve Gilgamiş Destanının Çağdaş Yorumları*, Multilingual Yay., İstanbul.

BACHELARD, Gaston (2008), *Uzamanın Poetikası* (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yay., İstanbul.

CAMPBELL, Joseph (2010), *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* (Çev. Sabri Gürses), Kabalıcı yay., İstanbul.

FIGES, Orlando (2011), *Karanlıkta Fısıldaşanlar* (Çev. Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yay., İstanbul.

FROMM, Erich (1993), *Sevme Sanatı* (Çev. Işıtan Gündüz), Say Yay., İstanbul.

GROSSMAN, Vasili (2013), *Her Şey Geçip Gider* (Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu), Can Yay., İstanbul.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (1993), *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

JUNG, Carl Gustav (2009), *Dört Arketip* (Çev. Zehra Aksu Yilmazer), Metis Yay., İstanbul.

KORKMAZ, Ramazan (2004), *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, TÜRKSOY Yay., Ankara.

_____ (2007), “Romanda Mekânın Poetiği”, *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen’e Armağan*, Grafiker Yay, İstanbul, s. 399-415.

URHAN, Veli (1998), *Kişiliğin Doğası: Kişiliklerin Karşılıklı İlişkileri*, Vadi Yay., Ankara.